



другій половині 20-х рр. XX ст. ситуація почала суттєво змінюватися. На фоні цілеспрямованого загострення владою соціально-економічної напруги на селі, заможні групи селянства мали реальні причини бути незадоволеними діяльністю сільгоспооперації, яка все більш активно залучалась до невластивих їй суспільно-політичних кампаній.

В офіційних поданнях комуністів, що працювали на керівних посадах в системі „Сільського господаря”, до ЦК КП(б)У прямо зазначалось: „Методи хлібозаготівель, пов’язані з системою відпуску товарів, постановка питань про виключення зі складу пайовиків злісних нездавальників хліба, проведення диференціації за соціально-класовою ознакою – усе це поставило куркуля в опозицію до заходів і політики кооперації. Основні питання, які ставили на порядок денний заможні селяни і навколо яких точилася боротьба під час перевиборів, це – 1) диференціація паю; 2) хлібозаготівлі й виключення зі складу пайовиків злісних нездавальників хліба; 3) вибори до органів управління та контролю” [26, 51].

Ці зловоденні для заможних селян питання стали предметом досить гострої боротьби під час проведення перевиборів до керівних органів кооперації вже наприкінці 1928 – першій половині 1929 року.

Заможні селянські господарства фермерського типу доколгоспного періоду відігравали важливу роль в організації ефективного функціонування сільськогосподарської кооперації України. Їх активна участь в роботі сільськогосподарської кооперації переконливо свідчила про її економічну доцільність, що було найкращим засобом агітації та популяризації кооперативної роботи на селі.

1. Колесников Б. Деревня: Куда она идет. Очерки. – Х.: Пролетарий, 1925; Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923 – 1928 р.р.). – Харків, 1929; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996.
2. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 4.
3. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 – 1970. Изд. 8-е, доп. и испр. – М., 1970. – Т. 2. (1917 – 1924).
4. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995.
5. Колесников Б. Деревня: Куда она идет. Очерки. – Х.: Пролетарий, 1925.
6. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 844.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1021.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1885.
9. Венер М. Лицом к деревне: советская власть и крестьянский вопрос (1924 – 1925 гг.) // Отечественная история. – 1993. – № 5.
10. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 – 1970. Изд. 8-е, доп. и испр. – М., 1970. – Т. 2. (1917 – 1924).
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 59.
12. Ленін В.І. Про продовольчий податок (значення нової політики і її умови) // Повне зібрання творів. – Т. 43. – К., 1974.

13. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996.
14. Труды 1-го Всеукраинского съезда работников по коллективизации сельского хозяйства 25-28 февр. 1923 г. – Х., 1923.
15. Украинский экономист. – 1923. – 7 июля.
16. Любченко П. Всеукраїнські збори уповноважених сільськогосподарської кооперації // Сільський господар. – 1924. – № 5.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1965.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2069.
19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2058.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. – Ф. 290. – Оп. 5. – Спр. 43.
21. Сільський господар. Відчит за 1926-27 операційний рік (1 жовтня 1926 р. – 1 жовтня 1927 р.). Частина Перша. – Харків, 1928.
22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2316.
23. Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923 – 1928 р.р.). – Харків, 1929.
24. Сільський господар. Звіт за 1927-28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). – Харків, 1929.
25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2986.

В.В. Олянич

РОЗВИТОК КУСТАРНО-РЕМІСНИЧОЇ ТА КООПЕРАТИВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 20-Х РР. XX СТ.

Розглядаючи кустарно-ремісничу промисловість в контексті розвитку самобутньої форми селянського промислового підприємництва, важливо виокремити та дослідити адміністративно-територіальне розміщення його галузей, динаміку господарських одиниць, соціальні характеристики, економічну мотивацію функціонування селянських промислів, особливості діяльності їхніх кооперативних об’єднань та самодіяльних промислових підприємств, що є важливим кроком у формуванні сучасної економічно обґрунтованої концепції сільського господарства.

Метою статті є дослідження кустарно-ремісничої та кооперативної промисловості на Лівобережжі у 20-х рр. XX ст. для формування сучасної економічно обґрунтованої концепції сільського господарства.

Історико-економічні дослідження 20-х рр., присвячені з’ясуванню географічного розподілу кустарно-ремісничої промисловості, а також статистичні довідники тих років, оперують загальними даними про кількість підприємств або за секторальним принципом, але становлять ту необхідну групу статистико-економічних джерел, які забезпечують вивчення закономірностей розвитку селянського кустарно-промислового підприємництва. Зокрема, С. Нефедов, ґрунтовна стаття якого опублікована у тематичному збірнику, присвяченому кустарній промисловості за 1927 р. [8, 38], зарахував до складу підприємств кустарно-ремісничої промисловості українського села усіх дрібних товаровиробників, незалежно від цензу. Він оперує цифрою суб’єктів господарської діяльності – 301390, розподіляючи промислові заклади за природничо-географічними зонами: Полісся – 54225, Правобережжя – 87644, Лівобережжя – 96105, Степ – 63416 [2, 48]. Отже, третина кустарно-ремісничих



підприємств зосереджувалась на Лівобережжі, близько третини – на Правобережжі.

Враховуючи загальну кількість та соціально-економічні ознаки кустарно-промислових підприємств, вони розподілялися між природничо-географічними зонами України нерівномірно. Із 300914 підприємств в семи округах Полісся (Волинська, Шепетівська, Коростенська, Чернігівська, Ніжинська, Глухівська, Конотопська) було 54217, в 10 округах Правобережжя (Вінницька, Кам'янецька, Могилівська, Проскурівська, Тульчинська, Київська, Білоцерківська, Бердичівська, Уманська, Черкаська) – 87493, в 15 округах Степу – 63112, в 9 округах Лівобережжя – 96092, а в МАСРР – 4542. Відтак разом налічувалося 305456 виробничих одиниць. Степові округи вирізнялися тим, що у них найменшу кількість мала Сталінська – 1361, а найбільшу – Старобільська – 7542, але жодна з них не перевищувала десятитисячного бар'єру. На Лівобережжі п'ять округ (Полтавська, Кременчуцька, Лубенська, Роменська та Харківська) зосереджували 71455 кустарно-промислових підприємств, тобто три чверті від їх загальної кількості в регіоні. Полісся та Правобережжя мали по три округи, у яких кількість кустарно-ремісничих закладів сягала більше десяти тисяч.

Кустарно-ремісничу промисловість за її організаційним типом та економічними характеристиками була переважно приватною. Вона мала 404935 закладів із 409797 в УСРР [12, 130], у тому числі на Лівобережжі – 118336. Співставляючи кількість міських та сільських кустарів-підприємців загалом та по секторах маємо констатувати той факт, що кустарно-промислове підприємництво зосереджувалося переважно на селі, тобто ним займалися так звані одинаки-кустарі.

Фактично 93,7% промислових закладів належали кустарям-одинакам, які займалися підприємницькою діяльністю силами власної родини. Сільські округи Лівобережжя переважали за кількістю кустарно-промислових підприємств, але жодна з 42 округ УСРР не досягала десяти тисяч одиниць – лише Полтавська наблизилась, маючи 9601 кустарно-ремісничий заклад. Основну масу становили кустарі й ремісники-одинаки, яких, за виробкою С. Нефедова, було 181309.

Мережа сільської кустарно-ремісничої промисловості зосереджувалась в селянських господарствах, якщо вони поєднували сільськогосподарську діяльність з сезонними промислами, але були професійні кустарі, для яких виготовлення різних предметів селянського побуту, реманенту, одягу становило суть їхнього повсякденного підприємства. Кожен селянин майже щороку виробляв шкіру забитої худоби, але не кожен шив одяг та взуття з неї.

Інтегруючим поняттям, яке виявляє та визначає господарську та соціально-економічну сутність кустарів, ремісників, селянських господарств з промислами, є приватне підприємництво. Промисли селян та ремесла становили професійну, якщо вони були основними, або додаткову до рільництва галузь діяльності дрібних товаровиробників. Виготовлення предметів побуту для власних потреб також належало до кустарно-промислового підприємництва.

Суб'єктом промислового підприємництва були селянські господарства та конкретні кустарі-підприємці, відтак розглянемо їх діяльність саме у такій послідовності. Нехліборобські заняття селян свідчили про необхідність поповнення бюджету селянської родини, про уповільнений розвиток фабрично-заводської промисловості, товарний дефіцит і непомірні ціни, а з іншого боку про універсальність селянських господарств, хоча для малозабезпечених промисли були джерелом додаткового заробітку.

Високим відсотком заробітчанства вирізнялися також господарства з наділом до 2 десятин: на Поліссі вони становили 31,3%, на Правобережжі – 22,2%, на Лівобережжі – 31,8%, в Степу – 32,4% до загалу [7, 93]. Чим вищим був рівень забезпечення землею, тим меншою була частина господарств, яка вдавалася до сезонних або річних промислових заробітків.

На Лівобережжі частина прибутку від землеробства становила 92%, а від промислів – 3,5% серед чистого прибутку господарств з наділом від 15 і більше десятин, то з двома десятинами – 52,9% від сільського господарства і 26,6% – від кустарно-промислового підприємництва. Малозабезпечені землею селяни поповнювали сімейний бюджет за рахунок промислів. Для них доходи від рільництва становили 49,4%, від кустарних промислів – 25%, тобто четверту частину їхнього бюджету. Пересічно прибуток від промислових занять у чистому прибутку селянських господарств становив в Україні близько 10%, але на окремих групах суттєво вирізнявся.

Затрати робочого часу в промислах демонструють їх економічну актуальність для селянського господарства, а з іншого боку дозволяють з'ясувати їх пріоритетність та важливість. Якщо співставити витрати праці селянського двору на заняття промислами та землеробством, то вони становили в деревообробній галузі 30,5% стосовно часових витрат в сільському господарстві, 50,5% – в швацькій, 20,9% – в кравецькій, 55,3% в текстильній, ковальській – 86,4% [7, 100]. Отже, за підрахунками М. Моравинського, частка праці, що її було використано в деревообробному промислі, нижча за питому вагу промислових заробітків щодо прибутку від сільського господарства. Для сільського коваля навпаки: робота в кузні була основною, а сільське господарство допоміжним, хоча ним могли займатися члени родини – дружина, дорослі діти. Селянські текстильні промисли, тобто переробка конопель та льону, виготовлення відповідної сировини та згодом одягу, займали більше половини часу, але ними займалися переважно взимку. Прибуток від цього промислу був найменший, позаяк основна продукція використовувалась селянською родиною. Так, у 1924/25 р. було спожито 47920 аршин тканини кустарно-ткацького домашнього виробництва, а придбано лише 2960 аршин [10, 83]. Частка внутрішнього споживання продукції кустарно-ремісничого виробництва не зменшує вагомості селянського промислового підприємництва, а швидше навпаки засвідчує універсальну здатність українських селян.

Найпоширенішим селянським промислом на Лівобережжі була борошномельна та круп'яна галузь



кустарно-ремісничої промисловості, що зосереджувалася переважно на селі, а її організаційними формами були млини, круподерні, олійниці, просорущки, власниками яких були селяни-господарі. Зазначу, що на початку 20-х рр. млини були націоналізовані. 1 серпня 1921 р. Раднарком УСРР фактично денационалізував млинарство, видавши постанову „Про натуральний податок з підприємств, що переробляють зерно”, якою дозволив вільний помол зерна його виробниками, а головне – діяльність приватних борошно-круп’яних підприємств [11, Ст. 370]. Власники млинів сплачували податок: від 36 до 53 пудів з механічного вальцювого млина, з водяного – 32 – 48 пудів, з жорнового – 675 – 1685 пудів, з водяного жорнового – 605 – 1515 пудів [11, 370]. В архівному фонді ВРНГ УСРР збереглися документи, які свідчать про суперечливий процес денационалізації млинів, тобто про їх повернення колишнім власникам [14]. Вони писали скарги, позаяк радянські органи влади, переслідуючи приватного підприємця, позбавляли власників їхнього майна та засобів виробництва – млинів, крупорушок, олійниць.

Найпоширенішими були вітряні млини, яких у 1925 р. налічувалося 53818, тобто у кожному селі, з них на Поліссі – 7380, Правобережжі – 8370, Лівобережжі – 27072, в Степу – 10996 закладів, де працювало 55315 осіб [8, 84]. Млини належали приватним особам, відтак власниками 52510 цих борошномельних підприємств були „одинаки” – конкурентні господарі.

Кустарно-промислове підприємництво сільського населення мало історичну тенденцію та самобутні форми розвитку. Ним займалися селянські господарства, доповнюючи сімейний бюджет та забезпечуючи себе необхідним реманентом, а також професійні кустарі та ремісники, для яких цей вид діяльності був основним, хоча вони не відмовлялися від землеробства.

Кустарно-ремісничу промисловість, якою до 1917 р. цікавилися учені і політики, залишалася економічним укладом приватного дрібнотоварного виробництва – індивідуальним або сімейним бізнесом. За роки революції та громадянської війни іншої форми, крім приватної, ця галузь промислового підприємництва не дала. „Кустарно-промислова кооперація, як система, як окрема галузь, – зазначав у 1927 р. дослідник О. Балинський, – існує на Україні лише з 1921 року, не маючи в попередньому абсолютно ніякого досвіду ні в справі практичного впровадження господарчої роботи, ні в справі самого підходу (на початку навіть до невідомого для неї) кустаря” [1, 105]. Кооперування дрібних кустарів було суперечливим і стихійним пошуком організаційних форм кооперації. Їхня розпорошеність та аморфність, не кажучи про соціальну замкненість та господарську окремішність, не викликала особливого ентузіазму з боку державних органів, відтак думка сучасних істориків про одержавлення діяльності кустарів та його організаційних форм є упередженою [9, 150], особливо в умовах непу.

Кооперування селянських промислів та кустарів відбувалося в округах та природно-географічних регіонах. Полтавщина, яка мала дуже розгалужену кустарно-ремісничу промисловість та значну

кількість кустарів, поєднувала кооперативну та приватні форми підприємницької діяльності. На Лубенщині до 1917 р. було 12000, а наприкінці 1927 р. – 15.000 кустарів. До ощадно-позичкових та інших кооперативів записалося 3778 кустарів, що становило у 1927/38 р. 23% їх загальної кількості в окрузі [4, 46 – 47]. Селяни 15 сіл Лубенщини виготовляли кошики з верболозу та рогози, вартість продукції яких сягала 30 тис. крб. на місяць, а разом кустарні промисли округи виробляли різних предметів на суму 4,7 млн крб. [4, С. 46–47]. Лубенський районний союз „кустарно-промислової кооперації” охоплював на 1 жовтня 1928 р. 45 первісних кооперативів, які об’єднували 3587 кустарів [5, 42 – 44], а наймасовішою формою були складово-сировинні та промислово-кредитні товариства. В сільських промислах працювало 2470 кустарів, з них 92% бідняцьких, 7,4% середняцький, 0,77% заможних господарств, а в міських, які мало чим відрізнялися від сільського, було 99% колишніх власників пром підприємств та 0,1% колишніх „торговців” [5, 43]. Кооперовано було 13% кустарів в окрузі та 23% загальної кількості промислів, а загалом 69% кооперованих кустарів зосереджувалося на селі [15, 43], що вирізняло округу серед кооперованих кустарів в УСРР. Діяльність кооперативно-господарської системи спиралася переважно на чужі кошти, які становили в балансі райсоюзу 78,4%, а власні – 21,6%, проте це дозволило йому реалізувати продукцію кустарів на суму 192 тис. крб. та продати кустарям різних товарів і сировини на 380 тис. крб. [5, 44].

Валова продукція „промкооперації” Полтавщини у 1927/28 р. становила близько 7 млн крб., що перевищувало продукцію 1926/27 р. на 50%, а головними промислами були: панчішний, вишивальний, ткацький, керамічний, шкіряно-взуттєвий, метало-ходовий [6, 39]. Наприклад, кустарно-панчішний бізнес був розвинений в Полтаві, яким займалося 5 тис. кустарів, виготовляючи продукцію на 3 млн крб., хоча мали можливості для збільшення, однак бракувало сировини. Вишивальним і ткацьким промислом займалося 6 тис. кустарок, які виготовляли полотна, скатерті, купони сорочок, килими тощо, реалізувавши протягом 1926/27 р. продукції на суму 400 тис. крб., яка надходила переважно на внутрішній ринок [6, 40]. Керамічний промисел перебував в занепаді, а виготовлення „ходів”, тобто основа для возів, користувалася попитом в УСРР та в інших республіках. Наприклад, Кобеляцька артіль „Зоря” виробляла до 400 ходів на місяць, хоча бракувало заліза та сухого лісу. Шкіряно-взуттєвий промисел дав за 1927/27 р. 54 тис. пар селянського взуття, а 20 взуттєво-виробничих артілей 1927/28 р. планували виготовити 132 тис. пар чобіт [6, 40]. Артіль „промкооперації” Полтавщини виготовили 17 тис. штук кожущаних смушок, а чимбарські майстерні – 11 тис. шкір.

На Харківщині „промкооперація” виросла за п’ять років з 7 кооперативів у 1921 р. до 127 у 1926 р., об’єднавши 7880 кустарів, які виробили продукції у 1926 р. на 9,5 млн крб. [3, 54 – 57]. Тут діяли кооперативні об’єднання „Булочник” (900 кустарів), „Виробник-Чоботар” (300), Ново-Водолазьке товариство чоботарів „Кустарне Діло”, Тетлізьке товариство з виробництва ходів та ободів для кінних возів „Дерево



метал” (150), Вільшанське мебельне товариство „Перемога” (170). Фінансовою підтримкою кооперативної периферії займалися кредитні товариства Харкова („Допомога” та „Позичкою”, а в округах 6 товариств – в Охтирці, Богодухові, Валках, Ізюмі, Лозовій та Барвенково. Сільські кооперативи об’єднували 55,1% незаможників, 17,3% середняків, 9,4% робітників та 17% кустарів [3, 56]. На Куп’янщині головною особливістю кустарних промислів було те, що ними займалося 80% селян-кустарів, що мали безпосереднє відношення до сільського господарства. Значний відсоток безпосівних дворів знаходили застосування робочої сили в промислах. Найпопулярнішим, якщо взяти за основу кількість зайнятих кустарів, виявився взуттєвий та шкіряний (30%), з обробки рослин (21,8%), харчо-смаковий (19,2%), деревообробний (12,4%) [13, 32 – 33]. Галузева концентрація промислів була такою: м. Куп’янськ та район (лозоплетіння, взуттєвий, шорний, шубний, кравецький, вапняний та цегельний промисли); Сватівський район (металообробний, ходовий, овчино-шубний, шапкарьський, кондитерський, взуттєвий); Кабанський район (кам’яногірний, добування кам’яного вугілля, крейди, глини, цегли, харчо-смаковий), Раківський (харчо-смаковий, цегельний); Сеньківський район (харчо-смаковий, взуттєвий, цегельний); Жовтневий район (кравецький, цегельний, взуттєвий); Н.-Свердловський (взуттєвий); Вільшанський район (харчо-смаковий, лозоплетіння, взуттєвий); Б.-Бурлацький (цегельний, взуттєвий, деревообробний); 11-й Жовтневий район (кравецький, взуттєвий, деревообробний). На Куп’янщині до кооперації пристало 1.100 кустарів, які працювали в 42 артілях [13, 33].

Аналіз роботи окружних, районних та місцевих кооперативних об’єднань показав характерну їх особливість: спад організаційно-господарської та фінансово-економічної діяльності внаслідок боротьби з так званими „псевдокооперативами” і формування самої кооперативної системи функціонування кустарно-ремісничої промисловості. Самодіяльні кустарі-підприємці, особливо в сільських районах, не прагнули до кооперативних товариств.

Кустарно-реміснича промисловість на Лівобережжі, якщо враховувати кількість закладів та їх географічно-територіальне розміщення, була сільською. Дві третини кустарів зосереджувалося в сільських районах, представляючи самотутній уклад приватного промислового підприємництва. Навіть серед цензової промисловості, яку вважають загальною міською, 65,3% підприємств мали менше 15 робітників, відтак належали до дрібної кустарно-ремісничої галузі. Харчосмакова, борошномельна, льонопрядильна функціонували в селах, переробляючи сировину сільськогосподарського виробництва. Ковальський, бондарський, столярний промисли діяли переважно в сільських регіонах, а взуттєво-швацький – в містах та містечках. Художньо-вишивальні промисли та гончарство, плетіння з верболозу та рогами також були селянськими.

2. Дрібна (неценова) й кустарно-реміснича промисловість України за даними обслідування 1925 року. Статистика України № 109. Вип. 1. – Х., 1927.
3. Каб. Промкооперація Харківщини к Х-й годовщине Октябрьской революции // Вісник пром-кредит кооперації. – 1927. – № 8.
4. Кустпромкооперація Лубенщини // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 3.
5. Лубенський промсоюз (Звітні дані за 27/28 оперативний рік) // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 7 – 8.
6. Мирко А. Кустарні промисли та промкооперація Полтавщини // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 3.
7. Моравинський М. Кустарно-ремісничі господарства (За даними бюджетового обслідування 1923/24 р.). // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – Х., 1927.
8. Нефедов С. Географічний розподіл кількісного складу дрібної та кустарно-ремісничої промисловості України // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – Х., 1927.
9. Нізова Л.В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему. – К., 2006.
10. Селянські бюджети України (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924–25 господарський рік. Статистика України № 115. Випуск 3. – Х., 1927.
11. СУ України. – 1921. – № 14.
12. Україна. Статистичний щорічник. – Х., 1926.
13. Хасін. Промкооперація на Куп’янщині // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 10.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 34. – Оп. 11. – Спр. 2171.; Спр. 2870.

Т. В. Оніпко

ВНЕСОК МЛИНАРСЬКОЇ ГАЛУЗІ ВІТЧИЗНЯНОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У РОЗВ’ЯЗАННЯ ПРОДОВОЛЬЧИХ ПРОБЛЕМ (1926 – 1928 рр.)

Нинішня соціально-економічна криза в Україні загострила проблему насичення споживчого ринку якісними продуктами харчування. У змальності за прибутку більшість виробників та торговельних організацій вдаються до випуску та продажу товарів, і особливо продуктів харчування, які не відповідають санітарним нормам і шкодять здоров’ю українців. З огляду на це, актуальним є дослідження історичного досвіду кооперативних організацій України щодо вирішення продовольчого питання в умовах конкурентної боротьби за споживача часів непу.

Слід зауважити, що праці з узагальнення досвіду господарської діяльності кооперативних підприємств у період непу з’явилися ще в 20-ті рр. ХХ ст. Їх авторами, як правило, були економісти, теоретики кооперативного руху. На думку М. Литвака, споживча кооперація республіки протягом перших років непу змогла швидко налагодити переробку сільськогосподарської сировини завдяки орендуванню у держави ряду необхідних підприємств, у тому числі млинів [1]. С. Векслерчик, розглянувши причини згорання підприємств споживчої кооперації у період економічної кризи 1923 р., зробив висновок про певну безсистемність

1. Балинський О. Кустарно-промислова кооперація // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – Х., 1927.